

В. М. Ревака, канд. юрид. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПОПЕРЕДНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ У СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Використання спеціальних знань у формі попередніх досліджень у стадії порушення кримінальної справи вимагає серйозного розгляду і вирішення наявних процесуальних проблем. У статті ми спробуємо визначити природу такої діяльності спеціаліста, розкрити процесуальну форму фіксації ходу і результатів її провадження.

Ключові слова: порушення кримінальної справи, спеціаліст, експерт, попереднє дослідження.

Участь спеціаліста при провадженні попередніх досліджень є однією з форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі. Чим швидше слідчий і оперативний працівник одержать необхідну інформацію по справі, тим реальніші шанси на те, що злочин буде розкрито, а винний викритий [1, 45–50]. З огляду на це велике значення мають попередні дослідження об'єктів, проведені спеціалістом у стадії порушення кримінальної справи. У кримінально-процесуальній літературі можна зустріти й інше визначення такого виду діяльності: експрес-дослідження речових доказів [2, 98]. Кваліфіковане проведення попереднього дослідження спеціалістом-криміналістом дає можливість одержати більш об'єктивну інформацію про розслідувану подію, її механізм та учасників, допомагає визначити напрямок подальшого пошуку доказів, засобів і методів цієї роботи, встановити приналежність виявлених слідів, предметів до досліджуваної події та їх придатність для одержання наступної діагностичної інформації. Крім того, результати попереднього дослідження створюють об'єктивну основу для всебічного ситуаційного аналізу місця події. Результати дослідження матеріальних наслідків події, що відбулася, зіставляються з іншою інформацією, одержуваною з інших джерел (відомості оперативного характеру, пояснення потерпілих, свідків тощо), для з'ясування як механізму вчинення злочину, так і даних щодо особи винного, а також надання допомоги слідчому при перевірці версії про інсценування злочину, у пошуку і виявленні негативних обставин.

Необхідно визначити природу такої діяльності спеціаліста, процесуальну форму фіксації ходу і результатів її провадження. Найбільш значущим є вирішення питання: чи необхідно у кримінальному судочинстві застосовувати взагалі таку форму використання допомоги особи, яка володіє спеціальними пізнаннями?

У кримінально-процесуальній літературі категорично висловлюється думка про те, що провадження попереднього дослідження є порушенням закону [3], результати попереднього дослідження мають непроцесуальний характер, не підлягають фіксації в матеріалах справи, не мають ніякого доказового значення [4, 10–11], попередні дослідження називаються “сурогатом експертизи” [5, 122–123]. Таку позицію можна пояснити тим, що порядок провадження попереднього дослідження не передбачений КПК України.

Отже, беззаперечно доцільно розглянути, чи дійсно попередні дослідження не мають ніякого процесуального значення в кримінальному процесі і чи настала ре-

альна необхідність виключити такий вид діяльності спеціаліста, цілком замінивши його провадженням експертизи в стадії порушення кримінальної справи, як це пропонує Е. А. Зайцева [5, 124].

Провадження попередніх досліджень не регламентовано кримінально-процесуальним законом, але можливість і необхідність їхнього здійснення впливає зі змісту окремих його норм. У статті 190 КПК зазначено, що метою огляду місця події є не лише виявлення слідів злочину, але і “з’ясування обстановки злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи”. Зазначене формулювання передбачає можливість активного дослідження виявлених слідів. У частині 3 ст. 191 КПК говориться про можливість використання в ході огляду місця події вимірювання виявлених об’єктів. Безперечним є те, що вимірювання можуть здійснюватися із застосуванням складних науково-технічних засобів — це елементи дослідження.

Таке тлумачення змісту зазначених статей КПК України передбачає участь спеціаліста при провадженні попередніх досліджень. Але для того щоб остаточно усунути нечіткості щодо процесуального характеру діяльності спеціаліста при провадженні попередніх досліджень у стадії порушення кримінальної справи, слід доповнити ч. 4 ст. 97 КПК України правом слідчого вимагати провадження попередніх досліджень. У науці кримінального процесу В. С. Зеленецьким обґрунтовувалася ідея дослідчого кримінального процесу, складовою частиною якого є попереднє дослідження [6].

Пропоновані доповнення кримінально-процесуального закону стали б передумовою для удосконалення і розвитку відомчого нормативного регулювання провадження попередніх досліджень. Наявність у КПК України такої глави дала б можливість використовувати знання спеціалістів незалежно від їхньої відомчої (МВС, прокуратура, СБУ, податкова міліція) приналежності, де вони використовуються для проведення попередніх досліджень. У цьому випадку відпала б необхідність у коректуванні й узгодженні підзаконних актів різних відомств.

Про те, що діяльність у стадії порушення кримінальної справи має процесуальний характер, а доказування у кримінальній справі починається з моменту надходження заяви і повідомлення про злочин, було сказано вище, отже, цілком можна визнати процесуальною діяльність спеціаліста при провадженні попередніх досліджень.

Видається, що вже в ході огляду місця події спеціалістом остаточно може бути знайдено відповіді на багато питань криміналістичного характеру, що цікавлять слідство: чи придатні вилучені сліди для ідентифікації; чи не залишені вони потерпілим; з якого боку було вчинено злом перешкоди чи постріл; чи не складали предмети раніше одне ціле тощо. Для спеціаліста не становить труднощів визначити, що в документі є ознаки підробки, яким способом — хімічним чи механічним — зроблені такі зміни в документі. Так, при перевірці документів громадянина М. виникла підозра, що відбиток печатки в пред’явленому ним свідоцтві про реєстрацію за місцем перебування підроблений. За цим фактом було проведено попереднє дослідження свідоцтва, і спеціалістом, ще до порушення кримінальної справи, дана довідка про те, що відбиток печатки є підробленим. Призначення в подібних випадках експертизи буває часом не виправдано. Це спричиняє недоцільне перевантаження працівників експертних підрозділів.

При виявленні слідів пальців рук на місці події слідчі практично у всіх випадках призначають експертизу і ставлять запитання: “Чи не належить слід потерпілому?”, хоча при простому візуальному дослідженні спеціалісту легко дійти висновку про те, що слід залишений саме потерпілим і що експертизу даного об’єкта призначати не має сенсу. Аналогічний приклад можна навести при призначенні трасологічної експертизи цілого за частинами, коли між об’єктами є явно виражена лінія поділу. У цьому випадку висновок про те, що об’єкти раніше складали єдине

ціле, є очевидним і не вимагає провадження експертного дослідження. Необхідно визначити природу такої діяльності спеціаліста, процесуальну форму фіксації ходу і результатів її провадження.

Доцільним є призначення попереднього дослідження, а не експертизи в стадії порушення кримінальної справи, коли зловживання виявлені органами розслідування при проведенні контрольної покупки. У цьому випадку не є встановленим, що закуплені товари неналежної якості, це можна лише припускати. Відповідь на це питання можна одержати тільки після проведення попереднього дослідження, і навряд чи є необхідність при таких фактах призначати експертизу в стадії порушення кримінальної справи.

Необхідно розглянути способи фіксації результатів роботи при проведенні дослідження такого виду. Звичайно вони містяться в довідці спеціаліста. Закон допускає можливість складання спеціалістом за результатами виконаних ним дій окремих документів. Наприклад, ч. 2 ст. 193 КПК України наділяє спеціаліста — судового медика правом самостійного провадження за розпорядженням слідчого судово-медичного освідування, а також складання акта судово-медичного огляду.

Слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 66 КПК України акти ревізій долучаються до справи як доказ. Доцільно поставити питання, чому результати діяльності спеціаліста-ревізора можуть фіксуватися у певному документі — акті і мати доказове значення, а діяльність спеціаліста (звичайно — криміналіста) такого значення не має. Адже обидва проводять дослідження в стадії порушення кримінальної справи, встановлюють обставини, значущі для справи, мають схожий процесуальний статус.

Згідно із ст. 66 КПК України слідчий вправі вимагати від установ, підприємств, організацій, посадових осіб і окремих громадян пред'явлення документів, які можуть встановлювати необхідні в справі фактичні дані. Деякі вчені зазначають, що тут йдеться не тільки про можливість витребування документів, складених поза зв'язком з провадженням кримінальної справи, але і про доручення скласти необхідні документи [11, 374]. З такою думкою цілком можна погодитися. Слід зазначити, що досвід використання висновку спеціаліста як доказу є в практичній діяльності. Це відбувається у випадку, якщо експертне дослідження об'єкта провести неможливо, а довідка спеціаліста є в наявності (наприклад, у разі використання при провадженні попереднього дослідження всієї кількості наркотичної речовини), або при наявності в справі висновку експерта з питань, відповіді на які уже дані при провадженні попереднього дослідження. Цей факт ще раз підтверджує, що довідка спеціаліста має доказове значення. Однак, природно, у суді такий документ доказом не визнається. На думку С. А. Шейфера, інформація, отримана не процесуальним шляхом, може бути введена в кримінальну справу “тільки у виді речових доказів”. При цьому необхідно умовою надання результатам попереднього дослідження статусу доказу є їхня відповідність критеріям належності, припустимості [7, 59]. А. А. Ейсман вважає, що доказове значення в цьому випадку будуть мати тільки відомості про факти, викладені в довідці, але не висновки особи, що проводила дослідження [8, 45]. В. Д. Арсеньєв, навпаки, стверджує, що висновки спеціалістів, що проводили дослідження, мають доказове значення поряд з інформацією про факти [9, 3–17].

Фактично чимало експрес-досліджень можуть здійснюватися до початку кримінального процесу в рамках оперативно-пошукової діяльності, і немає підстав усі види таких досліджень вважати непроцесуальними. Виправданим буде поділяти всі види таких досліджень на спеціальні експертні і позаекспертні. Поняття “позаекспертні дослідження” і “експертні дослідження” ширші, ніж поняття “попередні дослідження”, “непроцесуальні дослідження”, “оперативний аналіз” або “попереднє вивчення слідів”.

Згідно з п. 3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [10], такі дослідження проводяться за дорученням митних органів, органів нотаріату, а також на прохання установ і громадян. При цьому результати дослідження викладаються у висновку досліджень спеціаліста із зазначенням спеціалізації останнього. Настановою про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України [11] (п. 5. 3) передбачено проведення досліджень експертом за завданням оперативних підрозділів.

Позаекспертні експрес-дослідження речових джерел інформації дають змогу значною мірою усунути інформаційну непевність слідчого й оперативного працівника у різноманітних обставинах вчиненого злочину, в ситуації гострого дефіциту інформації зі справи, а отже, більш цілеспрямовано здійснювати слідчі й оперативно-пошукові заходи; своєчасно визначити відношення виявлених слідів до справи, а тим самим виключити невиправдані витрати сил і засобів в роботі з об'єктами, які не стосуються справи; швидко звірити вилучені сліди з джерелами інформації, що знаходяться в різноманітних колекціях, АБД (автоматичний банк даних), або зразками для порівняльного дослідження; оперативно перевірити причетність до скоєного злочину запідозрених осіб. В остаточному підсумку такі дослідження можуть істотно допомогти у розкритті і розслідуванні злочинів, розшуку і викритті злочинця.

Позаекспертні дослідження можуть бути поділені на дві групи: процесуальні-здійснювані в рамках слідчих дій поза експертизою, і непроцесуальні, тобто здійснювані поза кримінальним процесом, наприклад, до початку кримінально-процесуальної діяльності з метою виявлення злочину.

Непроцесуальні позаекспертні дослідження часто здійснюються в рамках оперативно-розшукової діяльності. Відповідно до п. 4. 1 Настанови про діяльність експертно-кримінальної служби МВС України, підставою для проведення таких досліджень є письмове завдання керівника оперативно-пошукового підрозділу.

При цьому "при провадженні дослідження застосовуються тільки ті методи, що не змінюють зовнішнього вигляду і властивостей об'єктів дослідження, виключають їхню втрату і не викликають можливості наступного експертного дослідження" (п. 5. 3. 4. Настанови). Безумовно, що хід і результати таких досліджень повинні документуватися. Поряд з цим п. 5. 3. 6. названої Настанови твердить, що у випадках, коли дослідження неможливо без застосування методик, що змінюють зовнішній вигляд об'єктів дослідження, додатково фіксується і фотографується початковий їхній стан, фіксується виклад процесу дослідження з указівкою методик, що застосовувалися, і криміналістичних засобів, опис виявлених ознак і результатів їхньої оцінки, а також указується характер зроблених змін і кількість витраченого матеріалу. Подібна фіксація ходу і результатів дослідження має сенс за умови, що саме такий документ буде прилучений до справи, може бути оцінений і використаний як експертом, так і іншими учасниками процесу. Така довідка мало чим відрізняється від висновку експерта.

Висновок дослідження спеціаліста складається за формою висновку експертизи за такими винятками:

- особа, яка проводить дослідження, іменується не експертом, а спеціалістом;
- у вступній частині висновку дослідження зазначається, хто і коли звернувся до установи з проханням провести дослідження;
- відсутній запис, що стосується відповідальності особи, яка проводить дослідження, за надання завідомо неправдивого висновку.

Такому документові не варто надавати конфіденційного характеру, а навпаки, він повинен прилучатися до кримінальної справи і мати значення доказу.

Виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що фіксація ходу і результатів попереднього дослідження в окремому документі можлива, практично корисна, за законом припустима, і немає будь-яких принципових підстав не визнавати їх за результатами діяльності спеціаліста при провадженні попереднього досліджен-

ня доказового значення. Слід долучати їх до кримінальної справи як документ (ст. 83 КПК України). У стадії ж попереднього розслідування вони підлягають експертному повторному огляду в тому випадку, якщо виникнуть сумніви в їхній достовірності (оскільки йдеться про випадки, які не входять до переліку, коли провадження експертизи є обов'язковим). Впровадження такого положення підвищить обґрунтованість рішень про порушення кримінальної справи, у ряді випадків позбавить співробітників НДЕКЦ від дублювання досліджень з формальних підстав, тобто з метою надання їм статусу експертизи. На таке дублювання неодноразово зверталася увага: указувалося на використання в ряді країн, зокрема в Польщі, як доказів у кримінальній справі результатів криміналістичних досліджень, проведених до порушення кримінальної справи. Наведені докази дозволяють сподіватися, що прокурори і судді не будуть відкидати їх як такі, що не мають доказового значення. Реалізація цієї пропозиції можлива, якщо і у таких випадках будуть підвищені вимоги до матеріалів, що направляються на дослідження, до якості досліджень, їхньої повноти й об'єктивності, оформлення результатів дослідження. Зокрема, у довідці завжди повинно бути зазначено, хто, коли дав письмове доручення про дослідження, хто його проводив, які прийоми і прилади при цьому були застосовані. Звичайно ж, можливі лише відносно нескладні дослідження експрес-методами, що традиційно проводяться у певних випадках. При цьому має бути гарантовано збереження поданих на дослідження матеріалів зі слідами злочину.

У літературі можна зустрітися з точкою зору, що довідку, в якій фіксуються результати попереднього дослідження, слід іменувати “висновок спеціаліста” [12, 11]. Стосовно цивільно-процесуальної діяльності пропонується позначити їх як “письмові пояснення спеціаліста” [13, 111]. Але принципових відмінностей у пропонуваних назвах немає і слід зупинитися на позначенні документа, в якому фіксуються результати попереднього дослідження, як довідки спеціаліста.

З приводу визнання за довідкою спеціаліста значення доказу в літературі висловлюється думка, що це призведе до змішування двох існуючих форм у кримінальному судочинстві — експертизи і попереднього дослідження [14, 102]. Пропонується провадження попередніх досліджень виключити, а процесуальну форму провадження експертизи удосконалити і спростити, у висновку її закріпити результати проведення попереднього дослідження [14, 102]. Змінювати визнану структуру висновку експерта недоцільно, тому що це може викликати інші процесуальні труднощі.

Негативним моментом при провадженні в стадії порушення кримінальної справи попереднього дослідження є те, що спеціаліст, на відміну від експерта, не попереджається про відповідальність відповідно до статей 384, 385 КК України і тому не можна бути впевненим в об'єктивності і достовірності проведеного ним дослідження. Цей факт зазначається й у кримінально-процесуальній літературі [15, 123]. Даний аргумент слід визнати справедливим, однак вихід із становища, що склалося, полягає у наведеній вище пропозиції про доповнення ст. 128¹ КПК України, яке передбачає відповідальність спеціаліста за неналежне виконання своїх обов'язків.

Необхідно зазначити, що пропозиція про закріплення за результатами попередніх досліджень доказового значення зовсім не применшує необхідності в вирішенні питання про провадження експертизи в стадії порушення кримінальної справи. Відстоюється думка вчених про збереження в кримінальному судочинстві практики попередніх досліджень, оскільки дуже часто для вирішення питання про необхідність порушення кримінальної справи потрібно провести лише елементарні (найчастіше візуальні) дослідження, які не вимагають застосування складних технічних засобів і методик. Немає рації для вирішення питання про те, чи придатний слід пальця руки для ідентифікації, запускати весь могутній потенціал експертизи, складати висновок експерта з описом застосованих методик і ходу експертного дослідження. Набагато простіше скласти з таких питань довідку спеціаліста з

викладом коротких висновків проведеного дослідження. Звичайно ж, у випадках, коли для вирішення питань (наприклад, про віднесення вилученої речовини до наркотичної чи предмета до холодної зброї, про причину настання смерті особи і т. д.) потрібно провадження більш ретельного і глибокого дослідження із застосуванням наукових методик, довідкової літератури і технічних засобів, слід призначати експертизу.

Література

1. Шейфер С. А. *Использование непроцессуальных познавательных мероприятий в доказывании по уголовному делу // Государство и право. 1997. № 9. — 148 с.*
2. *Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України (затверджено наказом МВС України № 683 від 30.08.99 р.).*
3. Евстигнеева О. Б. *Использование специальных познаний в доказывании на предварительном следствии в российском уголовном процессе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. — Саратов. — 1998. — 26 с.*
4. *Экспертизы в судебной практике. Учебное пособие // Авт. коллектив В. И. Гончаренко (руководитель), В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. — Киев. 1987. — 144 с.*
5. Зайцева Е. А. *Совершенствование правового института судебной экспертизы в стадии расследования: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 1994. — 173 с.*
6. Зеленецкий В. С. *Возбуждение уголовного дела. Харьков. Издательство “КримАрт”. — 1998. — 339 с.*
7. Андрианова Т. П. *Применение специальных криминалистических познаний при судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.09. — Минск, 1989. — 26 с.*
8. Сахнова Т. В. *Судебная экспертиза. — М.: Городец. 1999. — 236 с.*
9. Тертышник В. М. *Экспресс-исследования вещественных доказательств на первоначальном этапе расследования // Проблемы предварительного следствия и дознания: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. — 170 с.*
10. *Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. редактор Н. В. Жогин, изд. 2-е, исправленное и дополненное. — М.: “Юрид. лит.”, 1973. — 735 с.*
11. Эйман А. А. *Критерии и формы использования специальных познаний при криминалистическом исследовании в целях получения судебных доказательств // Вопросы криминалистики. М. — 1962. — № 6–7. — 188 с.*
12. Ларин А. М. *Работа следователя с доказательствами. М.: Издательство “Юридическая литература”. 1966. — 156 с.*
13. *Інструкція про призначення та провадження судових експертиз та експертних досліджень від 08.10.1998 р. — № 53/5, зі змінами від 30.12.2004 — № 144, Офіційний вісник України. — 1998. — № 46. — 118 с.*
14. *Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України (затверджено наказом МВС України № 683 від 30.08.99 р.).*
15. Зайцева Е. А. *Совершенствование правового института судебной экспертизы в стадии расследования: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 1994. — 173 с.*

В. Н. Ревака

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОБЪЕКТОВ В СТАДИИ ВОЗБУЖДЕНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА

РЕЗЮМЕ

В статье доказано, что фиксация хода и результатов предварительного исследования в отдельном документе возможна, практически полезна и по закону допустима, не имеет принципиальных оснований не признаваться по результатам деятельности специалиста при производстве предварительного исследования доказательственного значения.

Ключевые слова: возбуждение уголовного дела, специалист, эксперт, предварительное исследование.